

Tussen banketten en begrafenissen

De radicaal-liberale burgerlijke cultuur rond Charles Potvin in Brussel tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw

CHRISTOPH DE SPIEGELEER

Between Banquets and Funerals. The Liberal Political and Organizational Culture around Charles Potvin in Brussels during the Years 1850-1900

There are some serious gaps in our knowledge of the nineteenth-century Belgian liberal organizational culture. Through the writer-journalist Charles Potvin we have mapped an important part of the political culture of progressive liberalism in Brussels which led us to unforeseen networks, meeting rooms and pressure groups, uninstitutionalized politics and informal contacts. Middle-class progressive citizens, often journalists, lawyers or professors at the Free University of Brussels, gathered in interest groups like the 'Libre Pensée' and the 'Ligue de l'Enseignement'. They joined such groups because of their militant anticlericalism and their disapproval of the far less radical liberal government. They voiced their criticisms and commitments in various newspapers and periodicals. Discussions were continued in Masonic lodges, among which 'Les Amis Philanthropes' was particularly popular. The progressive liberals came together at banquets to honour important political and literary figures, while civic funerals were used to commemorate the deceased and to show the group's opposition to the government's policies. This 'bourgeois civil society' played a role in a number of important emancipatory movements.

Op 27 oktober 1859 schreef Victor Hugo een brief naar een oude vriend in Brussel. De Franse meester haalde herinneringen op aan zijn verblijf in de Belgische hoofdstad toen hij met zijn collega verbroederde 'dans la même foi politique et philosophique et dans le même idéal littéraire'.¹ De roemruchte schrijver had het over Charles Potvin (1818-1902), radicaal schrijver en één van de meest actieve figuren/huisideologen van de radicale fracties binnen de liberale cultuur in de hoofdstad van België. Deze anekdote is symbolisch voor de status van Potvin als brugfiguur tussen de politieke en literaire wereld. Ondanks enkele pogingen is een grondige studie over de man steeds achterwege gebleven.² Naar

1 Charles Conrardy, *Essai sur Charles Potvin 1818-1902* (Brussel 1925) 16.

2 In drie werken wordt Potvin uitvoerig besproken. Luiks literatuurcriticus Maurice Wilmotte concentreerde zich vooral op Potvins literatuurkritisch werk en liet zijn politieke denken en schrijven achterwege: Maurice Wilmotte, 'Notice sur Charles Potvin', in: *Annuaire de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (Brussel 1921) 257-377. Het boekje van Charles Conrardy uit 1925 ter nagedachtenis aan Potvin beschreef meer de mens achter de schrijver maar bleef aan de oppervlakte en werd vooral een erehulde: Charles Conrardy, *Essai sur Charles Potvin 1818-1902* (Brussel 1925). Achilles Erba besprak in zijn onderzoek naar radicaal-liberale pamfletten ook Potvin maar beperkte

de juiste oorzaak voor de stilte rond zijn persoon blijft het raden. Potvins eclectische persoonlijkheid valt in ieder geval moeilijk te kaderen binnen een klassieke intellectuele biografie. Potvins denken en schrijven laat zich niet in een hokje plaatsen. In dit stuk zal aan de hand van het levens- en denktraject van Potvin getracht worden een associatieve wereld van progressistische³ liberalen in Brussel gedurende de jaren 1850-1900 te reconstrueren, een netwerk van formele en informele organisatievormen. Het Brusselse liberalisme gedijde in een erg actief klimaat van liberaalgezinde verenigingen, zowel literair-cultureel als politiek gericht. De liberale partij in België werd grootgebracht in de schoot van de vrijmetselarij met de 'Université Libre de Bruxelles' als belangrijkste verenigingskern.

In de Belgische historiografie is er een duidelijke lacune aangaande gedegen academische studies over de liberale 'politieke cultuur' en bijhorend organisatievormen voor de Eerste Wereldoorlog en de veelvormigheid daarin. Voor het liberale partijwezen voor 1914 zijn we nog steeds aangewezen op verhandelingen aan de verschillende universiteiten binnen een verkaveld en verzuild onderzoeksveld.⁴ Het onderzoek naar sleutelfiguren in het Brusselse liberale milieu van John Bartier en Achilles Erba uit de jaren 60-70 is slechts mondjesmaat aangevuld met gedegen biografische studies en andere detailstudies, door ondermeer Jacques Lory, Pierre-François Daled, Paul Delsemme en Eliane Gubin.⁵ Ondanks fundamentele bijdragen van Els Witte in het onderzoek naar de vrijdenkersbeweging in de negentiende eeuw⁶ en het onmisbare overzichtswerk van 200 jaar liberalisme in België onder leiding van Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst⁷ wachten nog heel wat domeinen op onderzoek, en dan met name in de tak van de laatste jaren erg populaire verenigingsgeschiedenis. Voor onderzoek naar netwerken en politiek-literaire salons in de negentiende eeuw moeten we het nog steeds stellen met het verzamelwerk over ideeën migratie onder leiding van ULB-historica Kurgan-Van Hentenryk.⁸

zich tot enkele antiklerikale pamfletten van de schrijver: Achilles Erba, *L'esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire (1857-1870) d'après les brochures politiques* (Louvain 1967) 285-399.

3 We hanteren voor België bewust dit gallicisme gezien de Brusselse liberalen zelf gebruik maakten van de term 'progressistes' om het progressieve kamp binnen het liberale spectrum te bekritisieren dan wel te loven. De literatuur maakt ook gewag van 'radicalen', 'progressieven' en 'jonge liberalen'. We houden het op 'progressistisch' om geen onnodige terminologische verwarring te creëren.

4 Rick Röttger, 'Tussen Forum en Markt. De geschiedenis van partijen in het België van de 19^e eeuw', in: Guy Vanthemsche, Machteld De Metsenare en Jean-Claude Burgelman (red.), *De Tuin van heden: 30 jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving* (Brussel 2007) 107-139.

5 Belangrijkste publicaties in dit register: Achilles Erba, *L'esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire (1857-1870) d'après les brochures politiques* (Louvain 1967); John Bartier, *Libéralisme et socialisme au XIX^e siècle. Études rassemblées et publiées par Guy Cambier* (Brussel 1981); Jacques Lory, *Libéralisme et instruction primaire 1842-1879: introduction à l'étude de la lutte scolaire en Belgique* (Leuven 1979); Pierre François Daled, *Spiritualisme et Matérialisme au XIX^e siècle: l'Université Libre de Bruxelles et la religion* (Brussel 1998) en Eliane Gubin, *Bruxelles au XIX^e siècle: berceau d'un flamingantisme démocratique (1840-1873)* (Brussel 1979).

6 Els Witte, 'De Belgische vrijdenkersorganisaties (1854-1914)', *Tijdschrift voor de Studie van Verlichting* 5 (1977) 127-289.

7 Hervé Hasquin en Adriaan Verhulst (red.), *Het liberalisme in België. 200 jaar geschiedenis* (Brussel 1989).

8 Ginette Kurgan-Van Hentenryk (red.), *Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (XIX^e-XX^e siècles)* (Brussel 1994).

In Nederland staat het onderzoek naar de negentiende-eeuwse burgerlijke liberale leefwereld en ‘genootschappelijkheid’, waarop een politieke cultuur was gestoeld, de laatste jaren heel wat verder met de ‘culturele benadering’ van het politieke wezen in het werk van Sieb Stuurman, Henk te Velde, Remieg Aerts en Maartje Janse en het onderzoek van Stefan Dudink naar het sociaal-liberalisme als drijvende kracht achter de modernisering van de Nederlandse staat.⁹ Voor dit onderzoek kon ik wel terugvallen op enkele klassieke studies en artikelen die de Belgische vrijmetselarij (en in het bijzonder de belangrijkste Brusselse loges) plaatsen binnen een bredere context van stedelijke ontwikkeling en burgerlijke cultuur, niet zelden door ingewijden die volledige toegang hadden tot de logeverslagen.¹⁰ Via een reconstructie van het leven en denken van Potvin kan een bijdrage worden geleverd aan enkele lacunes in het onderzoek naar de geschiedenis van het liberalisme in België. Aan de hand van deze figuur, actief in ontelbare netwerken, zal getracht worden een bepaalde radicale sociabiliteitscultuur van een generatie, verenigd onder een politieke cultuur, te reconstrueren. Al sinds enkele decennia wordt in de Belgische historiografie trouwens meer en meer aandacht besteed aan de biografie en het volgen van het levenstraject van één figuur om zo een socio-politieke conjunctuur bloot te leggen.¹¹

Vanzelfsprekend sluit het onderzoek daarmee aan bij het internationale onderzoek naar socialistische en liberale ‘voluntary associations’ die experimenteerden met verscheidene strategieën, essentieel in de politisering en modernisering van het Europese continent. De studie sluit in het bijzonder aan bij het verenigingsonderzoek van de Franse cultuurhistoricus Maurice Agulhon en het onderzoek naar de rol van het burgerlijke ‘vereinswesen’ in democratisering en emancipatieprocessen in de Duitse genootschapsgeschiedenis.¹² Dit artikel

9 Sieb Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992); Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland 1870-1918* (Den Haag 1992); Remieg Aerts, *De letterheren: liberale cultuur in de 19^e eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997); Maartje Janse, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) en Stefaan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1914* (Amsterdam 1997).

10 Voor Potvins loge beschikken we over het onmisbare naslagewerk van Louis Lartigue: *Les Amis Philanthropes à l'Orient de Bruxelles. Histoire d'une loge des origines à 1876* (Brussel 1893). Lartigue's kroniek werd aangevuld door een lijvig gedenkboek in 1999 dat ook veelvuldig gebruik maakte van eigen archiefmateriaal: *Histoire d'une Loge. Les Amis Philanthropes de 1876 à 1998* (Brussel 1999). Verder kon ik terugvallen op de vele artikelen van ULB-historicus Roger Desmedt over *Les Amis Philanthropes*. Meer recent moet ook verwezen worden naar het onderzoek van Jeffrey Tyssens naar het coöperatieve en funerair engagement van Belgische loges, en in het bijzonder *Les Amis Philanthropes: Jeffrey Tyssens, In Vrijheid Verbonden. Studies over Belgische vrijmetselaars en hun maatschappijproject in de 19^e eeuw* (Gent 2009).

11 Zie voor een overzicht: Eva Schandevyl, ‘Intellectuele geschiedenis in België: lange tijd een magere oogst’, in: Vanthemse, De Metsenare en Burgelman, *De Tuin van heden*, 299-319.

12 Agulhon plaatste ‘sociabiliteit’ centraal in zijn onderzoek naar achttiende-eeuwse loges en broederschappen in de Provence: *Pénitents et francs-maçons de l'ancienne Provence* (Parijs 1968) en *Le cercle dans la France bourgeois, 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité* (Parijs 1977). Voor het Duitse burgerijonderzoek: Otto Dann, *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation: ein europäischer Vergleich* (München 1981). In 2000 verscheen het proefschrift ‘Die Politik der Geselligkeit’ van Stefan-Ludwig Hoffmann waarin de man de band tussen de vrijmetselarij en het Duitse burgerideaal onderzocht:

tracht ten slotte een kleine bijdrage te leveren aan de herziening en herdefiniëring van Jürgen Habermas' ideaaltype van 'publieke sfeer', 'een autonome zone van rationeel discours via associaties en het gedrukte woord', in een revisionistisch kader, toegepast op de negentiende eeuw.¹³ Een analyse van het festieve, uitdagende, symbolische en rituele van de sociabiliteiten rond Potvin kadert in de antropologische blik die (politieke) historici dezer dagen op cultuur hebben en de daarmee verbonden nadruk op *out of door politics* waarbij rituelen, allereerste openbare feesten, parades en in ons geval begrafenissen op hun symbolische betekenis worden *gescreend*.

Pers en associaties: Charles Potvin

Eerder dan schrijver, politiek filosoof, dramaturg of literatuurcriticus was Potvin vooral een kernfiguur onder de 'letterheren' in Brussel tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Remieg Aerts gebruikt deze term voor 'vrijzinnige, goed opgeleide, maatschappelijk leidinggevende grootburgers'.¹⁴ Terwijl in Nederland deze letterheren een protestantse achtergrond genoten, werd het socio-culturele establishment van de liberale beweging in België vooral getekend door zijn strijd met de katholieke kerk en onderlinge twisten.

In België waren journalistieke en intellectuele milieus nauw met elkaar verbonden. De binnenlandse liberale intellectuele en journalistieke cultuur werd in hoge mate bepaald door partijpolitieke agitatie en frustraties. Vele liberale intellectuelen waren teleurgesteld in de politiek van de liberale partij, opgericht in 1846. De partijtop kwam, eens in de regering, nooit tegemoet aan de enkele richtlijnen en ideologische punten die opgesteld waren op het partijcongres in 1846, zo ging het discours. Hierdoor werd het liberale spectrum al vrij snel en hevig verdeeld. Er ontstond een 'doctrinaire', eerder conservatieve fractie en een radicale progressistische groep, vaak van een jongere generatie. Vooral de niet vervulde antiklerikale hervormingen werden de partijleiders zwaar aangeerekend. Persnetwerken werden snel ingeschakeld om druk uit te oefenen op de overheid.¹⁵ Al in de jaren 1850 wierpen vele progressistisch liberaal geïnspireerde bladen zich in de strijd om de regeringsleiders aan te klagen. Sommige van deze bladen verwezen trouwens expliciet naar een republikeins credo van de 1848-revoluties. Potvin was een essentieel figuur in dit buitenparlementaire progressistische liberalisme dat door de radicale basis werd uitgedragen tegen-

Die Politik der Geselligkeit: Freimaurerlogen in der deutschen Bürgergesellschaft 1840-1918 (Göttingen 2000).

¹³ John L. Brooke, 'Reason and Passion in the Public Sphere: Habermas and the Cultural Historian', *Journal of Interdisciplinary History* 29 (1998) 43-67. en Geoffrey Eley, 'Nations, Publics and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century', in: C. Calhoun (red.), *Habermas and the Public Sphere* (Massachusetts 1996) 289-340.

¹⁴ Aerts, *De letterheren*, 15.

¹⁵ Voor een recent overzicht van het negentiende-eeuwse Belgische pers- en journalistieke wezen: Pierre Van Den Dungen, *Milieus de presse et journalistes en Belgique (1828-1924)* (Brussel 2005).

over het doctrinaire ministeriële liberalisme. Het intellectuele leven van deze progressisten kreeg daarenboven belangrijke impulsen van gevluchte 1848-revolutionairen uit Frankrijk. Brussel was op het continent dan ook een kruispunt voor intellectuelen en schrijvers uit heel Europa. Zeker gedurende ons tijdsbestek stimuleerden verre gaande contacten tussen nationale vrijdenkersbewegingen meer dan eens ideologische (en politieke) transfers op een nieuwe schaal.¹⁶

Potvin groeide op in een katholiek burgerlijk milieu in de Waalse stad Bergen. Zoekend naar vrijheid en gelijkgestemde zielen trok hij als adolescent naar Brussel en schreef zich in aan de Université Libre de Bruxelles (ULB), een vrijzinnig en intellectueel ongemeen bloeiend bastion toen. Potvin integreerde zich al snel in de progressistische kringen. De schrijver legde belangrijke contacten met politieke vluchtelingen en lieden die later belangrijke politieke zwaargewichten zouden worden zoals Paul Janson,¹⁷ Hector Denis¹⁸ en Edmond Picard.¹⁹ Hij liet uiteindelijk een immens rijk en omvangrijk oeuvre na van politieke en literaire werken.

Potvin maakte zijn intrede in de radicale pers met zijn bijdrage aan het fourieristische democratische blad *Le Débat Social*. Dit blad stond model voor de toenadering tussen democraten en progressistische liberalen binnen een republikeins kader in het Brusselse perswezen. Hierna kwam Potvin aan het hoofd van een republikeinse periodiek waarvan hij zelf een groot deel in eigendom had; *La Nation*.²⁰ Dit blad kreeg de steun van enkele prominente democratische schrijvers en filosofen zoals Louis Blanc, Victor Hugo en Giuseppe Mazzini. Deze laatste verkreeg in ruil voor financiële steun directe publicatieruimte om zijn democratisch nationalisme te prediken. Verdreven 1848-revolutionairen werden warm ontvangen door de redactieraad. *La Nation* eindigde reeds in 1856. Het blad bleek geen vast lezerspubliek te vinden. In dit kort tijdsbestek ging het blad door twee belangrijke crisissen met international implicaties. In 1852 werd Potvin als redacteur voor het gerecht gedaagd voor twee polemische artikelen gericht tegen de Franse Keizer Napoleon III. Potvin weigerde voor de rechter de namen van de auteur(s) van de gewraakte stukken prijs te geven. Het proces draaide al snel rond de kwestie

16 Voor een vergelijkend onderzoek op Europese schaal verwijzen we naar het werk van Christophe Charle. De man opperde in zijn werk ook al de voordelen van een comparatief onderzoek met Brussel als centrum-case: Christophe Charle, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée* (Parijs 1996) 303-304.

17 Paul Janson (1840-1913): advocaat en progressistisch partijlid van de liberale partij, zette zich in voor de afschaffing van het cijskiesrecht en werd bezieler van de 'Progressistische Partij', een afsplitsing van de liberale partij.

18 Hector Denis (1842-1913): advocaat en doctor in recht. Hij was hoogleraar en werd rector aan de ULB (1864-1892). Denis was een voornaam socialistisch vrijdenker. Hij werd Kamerlid vanaf 1894 tot 1913.

19 Edmond Picard (1836-1924): eminent Belgische jurist en literator, één van de eerste socialistische senatoren en virulent antisemiet.

20 Voor meer informatie over dit blad zie: Rosa Terrizzi, *Un journal républicain de Bruxelles, "la Nation" (1848-1856)* (Université Libre de Bruxelles, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1986-1987).



Afb. 1 Portret van Charles Potvin (1892) door Antoine Bourlard (© KIK-IRPA, Brussel).

van de bedreigde Belgische persvrijheid. Datzelfde jaar verklaarde Mazzini in *La Nation* openlijk de oorlog aan de Franse socialisten (met name Louis Blanc en Pierre Leroux). Mazzini was duidelijk gefrustreerd in zijn mislukte pogingen om een breed democratisch front op het continent op te zetten en het falen van de 1848-revolutie in Parijs. Potvin werd opnieuw verantwoordelijk geacht voor de publicatie en werd hiervoor bekritiseerd door de Franse socialistische zijde. Onze schrijver zag met lede ogen aan hoe zijn blad ingeschakeld werd in de strijd tussen socialistische en nationalistische democraten binnen links Europa.

Na de neergang van zijn blad verbroederde Potvin verder met vluchtelingen. Nieuwe journalistieke vrijplaatsen werden gecreëerd in het Brusselse om de progressistische boodschap uit te dragen. Zo beperkten literaire tijdschriften in de negentiende eeuw zich vaak niet tot puur literatuurkritische overpeinzingen. De *Revue Trimestrielle* en de *Revue de Belgique* bijvoorbeeld waren toonaangevende literair-politieke discussiefora, nog het best te vergelijken met *De Gids* in Nederland. Potvin trachtte de lijn van de *Revue Trimestrielle* naar een radicaal liberaal credo te voeren. Uiteindelijk werd Potvin één van de oprichters van de opvolger van de *Revue Trimestrielle*; de *Revue de Belgique*.

Hij nam de redactie over van Eugène Van Bommel.²¹ Deze tijdschriften publiceerden bijdragen van een variëteit van medestanders uit binnen- en buitenland zoals Edgar Quinet,²² Pierre-Joseph Proudhon, Charles Buls, Charles de Coster,²³ Emile de Laveleye²⁴ en Albert Lacroix.²⁵ Deze revues werden een soort culturele synthese die de anekdotische persroerselen ontsteeg. Potvin zei het volgende hierover: 'la Revue se place au cœur même du XIX^e siècle'.²⁶

De antiklerikale bourgeoisie te Brussel beperkte haar engagement niet tot journalistieke activiteiten. Na de opkomst van de eerste (proletarische) vrijdenkersbewegingen in Brussel in de jaren 1850 werden antiklerikale belangengroepen opgericht langs de journalistieke agitaties heen. Na de burgerlijke begrafenis van maçonniek ULB-boegbeeld Pierre-Théodore Verhaegen in 1862 beslisten enkele burgerlijke progressisten zich te organiseren in groepsverband om begrafenis van vrijdenkers in de toekomst te kunnen garanderen en organiseren. De 'Libre Pensée' kende onmiddellijk succes. Slechts een jaar later werd een nieuwe pressiegroep georganiseerd (uit de ledenpool van de 'Libre Pensée'), ditmaal gericht op de controversiële onderwijskwesitie. De 'Ligue de l'Enseignement' liet zich inspireren door de Nederlandse vereniging 'Tot nut van 't Algemeen'.²⁷ In 1879 werd Potvin verkozen tot president van de 'Libre Pensée'. Hij was ook sinds de begindagen actief in de 'Ligue de l'Enseignement'. Hoewel deze groepen niet onder één koepel georganiseerd werden stonden ze in dichte interactie met elkaar. Leden ontmoetten elkaar bijvoorbeeld dikwijls in hun vrijmetselaarsloge.

'Les Amis Philanthropes' was één van de meest belangrijke vrijmetselarijlogen in de hoofdstad. Potvin werd in deze werkplaats ingewijd in 1866. Sinds 1854 werden er geen beperkingen meer gesteld op religieuze en politieke discussie binnen de tempel. 'Les Amis Philanthropes' was echter al lang voor 1854 bezig met politieke discussies en interventie. Zo was ze deels verantwoordelijk voor de oprichting van de ULB. Vanaf de tweede helft van de jaren 1850 ontwikkelde de Brusselse loge zich nog verder als een volwaardig laboratorium

21 Eugène Van Bommel (1824-1880): hoogleraar Franse literatuur en politieke geschiedenis aan de ULB, werd er rector (1871-1872). Goede vriend van Potvin en oprichter van 'Vlamingen Vooruit' (zie lager).

22 Edgar Quinet (1803-1875): Frans geschiedkundige en intellectueel, werd veel gelezen en erg gewaardeerd in Brussel. Hij nam deel aan de 1848-revolutie en werd één van de vurigste opposanten van Napoleon III. In ballingschap verbleef hij enkele jaren in Brussel en vertoefde onder de ULB-kringen.

23 Charles de Coster (1827-1879): schrijver, studeerde taalkunde aan de ULB. Hij schreef geëngageerde pleidooien voor vrij onderwijs. De Coster wordt vooral herinnerd om zijn populaire herwerking van de legende van Uylenspiegel.

24 Emile de Laveleye (1822-1892): één van de meest vermaarde denkers uit de kennissenkring van Potvin. Hij werkte zich op tot gezaghebbend econoom en essayist. Hij liet zich in met de kwesities rond het eigendomsvraagstuk, socialisme en vrijhandel.

25 Albert Lacroix (1834-1903): belangrijk democratisch en antiklerikaal drukker. Hij drukte werk van Marnix van St-Aldegonde. Hierna publiceerde hij werken van grote Franse schrijvers zoals Victor Hugo, Proudhon, Edgar Quinet, Louis Blanc, Alexandre Dumas, Eugène Sue en Emile Zola.

26 Charles Potvin, 'Eugène Van Bommel', in: *Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, 1882, 262.

27 Voor de hele geschiedenis zie André Uyttebrouck, 'Les grandes étapes d'une histoire de cent vingt-cinq années', in: *Histoire de la Ligue de l'Enseignement et de l'Éducation permanente 1864-1989* (Brussel 1990) 11-40.

voor politieke modernisering. Potvin werd één van de meest actieve leden en rapporteerde zijn broeders over zijn activiteiten in de profane wereld. Andere belangrijke vrijmetselaars in 'Les Amis Philanthropes' rond deze tijd waren Pierre Tempels,²⁸ Emile Féron,²⁹ Auguste Couvreur,³⁰ Jules Tarlier³¹ en Charles Buls.³² Deze bekleedden allemaal belangrijke profane functies. Potvin trachtte zijn loge als radicale politieke pressiegroep verder te laten evolueren in progressistisch liberale zin, met wisselend succes. Een antiklerikaal pamflet van zijn hand werd bijvoorbeeld gesubsidieerd door de loge.³³ Binnen de werkplaats waren er dan ook heel wat onderlinge contacten tussen radicale schrijvers en geëngageerde drukkers. Met andere woorden, er was een duidelijke as tussen de liberale pers, de burgerlijke vrijdenkersbeweging en de vrijmetselarij in Brussel. Naast vrijdenkersverenigingen en loges mag men voor het Brusselse liberalisme ook de liberale parlementaire groepen en kiescomités niet uit het oog verliezen. In Brussel zag de eerste officiële liberale kiesvereniging het licht maar afscheuringen en conflicten tussen progressisten en doctrinairen waren schering en inslag. Zo stond Potvin aan de basis van de 'Meeting Libéral'. Deze associatie verzamelde in 1863 progressisten, teleurgesteld door het doctrinaire beleid, en organiseerde naast debatten en meetings ook eigen kieslijsten voor het kiesarrondissement Brussel.³⁴

Ten slotte was Charles Potvin in de radicale literaire scène ook een waardig mecenas. Hij had belangrijke contacten met een nieuwe generatie schrijvers zoals Camille Lemonnier (1844-1913), door sommigen de 'Belgische Zola' genoemd, en Georges Rodenbach (1855-1898). De relatie tussen Potvin en Lemonnier was het hechtst. Potvin fungeerde als een soort mentor bij de eerste literaire daden van Lemonnier. Hij trachtte als redacteur van de *Revue de Belgique* sommige auteurs publicatieruimte te bieden. Ook in de beeldende kunstscene was Potvin geen ongekend man. Hij was goed bevriend met de schilder Antoine Wiertz (1806-1865). Wiertz's atelier was een belangrijke ontmoetingsplaats voor musici, beeldhouwers, schilders en schrijvers. Ook Charles de Coster was er vriend aan huis.³⁵ Potvin werd de erfgenaam van het oeuvre

28 Pierre Tempels (1825-1923): doctor in rechten aan de ULB. In 1850 werd hij magistraat bij het Ministerie van Justitie, vervolgens Procureur des Konings en militair auditeur.

29 Emile Féron (1841-1918): rechtsprofessor aan de ULB en president van de 'Union des Anciens Étudiants' aan de universiteit. Hij was verscheidene jaren volksvertegenwoordiger voor Brussel en stichter van het blad *La Réforme* in 1884.

30 Auguste Couvreur (1827-1894): bijzonder opgeleide advocaat-journalist. Hij was in de jaren 1870 vier jaar Grootmeester van het Grootoosten. Hij was 20 jaar (1864-1884) volksvertegenwoordiger en ook actief in pacifistische en internationale intellectuele kringen.

31 Jules Tarlier (1825-1870): doceerde Romeinse oudheid en Latijn aan de ULB, één van de grote inspiratoren van de 'Ligue de l'Enseignement' en belangrijk lid van 'Les Amis Philanthropes' tot zijn dood.

32 Charles Buls (1837-1914): creatief brein en kunstcriticus, sinds de jaren 60 voornamelijk maçonniek en progressistisch figuur in het Brusselse. Hij werd burgemeester van Brussel voor maar liefst 18 jaar (1881-1899).

33 Charles Potvin, *Le jubilé d'un faux miracle. Dissertation sur l'histoire du Saint-sacrement de Miracle de l'église de SS. Michel et Gudule à Bruxelles* (Brussel 1870).

34 *Le Meeting Libéral. Statuts et Règlement organique* (Brussel 1863).

35 Raymond Trousson, *Charles De Coster ou la vie est un songe* (Brussel 1990) 68.

van Wiertz en schonk het aan de staat. In 1883 volgde Potvin niemand minder dan Hendrik Conscience op als conservator van het Wiertz museum. Hier zou hij zijn laatste dagen doorbrengen.

Politisering en modernisering

De hoger beschreven netwerken waren niet enkel belangrijk voor kleinschalige propaganda activiteiten gericht tegen de clerus. Ze legden de weg voor enkele erg belangrijk emancipatoire bewegingen zoals de vrouwenbeweging en de vredesbeweging. Zo dient de terughoudendheid waarmee de vrijmetselarij normaliter wordt vereenzelvigd genuanceerd te worden. Zeker in de tweede helft van de negentiende eeuw kreeg de loge een zekere zichtbaarheid in de Brusselse stedelijke ruimte.³⁶ Het maçonnieke landschap in Brussel was niettemin verdeeld en interne twisten, vooral rond de politisering van de loges, verhinderden een hecht blok. Potvins loge 'Les Amis Philanthropes' had al een rijke traditie in politieke emancipatie, en werd de meest actieve werkplaats met een duidelijke politieke inmenging, ook al was over de invulling hiervan niet steeds eensgezindheid te vinden binnenskamers. Samen met Féron werd Potvin één van de radicale protagonisten in de werkplaats die een duidelijke politieke rol voor de loge zag weggelegd. Tientallen debatten, lezingen en conferenties werden gehouden binnen de werkplaats over een uiteenlopend gamma van thema's zoals het vredesvraagstuk, de rol van de vrouw³⁷ in de maatschappij, de noodzaak tot neutraal gratis staatsonderwijs en de toestand van de arbeidersklasse, iets wat met afgrijzen in sommige buitenlandse maçonnieke kringen werd aanzien.

Potvin heeft zich sinds de jaren 1850 vaak binnen en buiten de werkplaats ingezet voor de emancipatie van de vrouw, in een klimaat van verregaand paternalisme en soms zelfs misogynie opvattingen (Michelet, Proudhon). In de loge stond vooral de hervorming van het vrouwenonderwijs op de vooragenda. Vrouwen moesten immers van het juk van de clerus bevrijd worden. Potvin

36 Eenzelfde evolutie zien we in Amsterdam. Ook in Nederland werd de maatschappelijke rol van de vrijmetselarij in vraag gesteld en werd de late negentiende-eeuw gekenmerkt door langdurige interne twisten over de invulling van de eigen beginselen en werkwijze. In Nederland loopt de chronologie van de maatschappelijke ontplooiing van de vrijmetselarij wel enigszins anders. Waar de jaren 1850 en 1860 voor 'Les Amis Philanthropes' ongemeend bloeiend waren was het voor de Amsterdamse loges nog vooral een tijdperk van 'bezadigd burgerlijk logeleven'. Ook de hele religieuze en antiklerikale strijd die vanuit de Belgische loges werd uitgevochten sloot aan bij een andere context, die van de sterk gepolitiseerde vrijmetselarij in het katholieke deel van Europa met een openlijk engagement in de interne keuken van de liberale partij. In Nederland was de vrijmetselarij van een verlicht-protestantse stempel met de Bijbel als maçonniek symbool. Voor Nederland zie: Floor Meijer, *Wereldburgers. Vrijmetselaren en de stad Amsterdam 1848-1906* (Amsterdam 2010).

37 Roger Desmed, 'Examen du problème de l'émancipation de la femme par la loge *Les Amis Philanthropes* vers 1860', *Revue de l'Université de Bruxelles* 1 (1977) 386-413. Voor een introductie in de tijdsgebonden mentaliteit aangaande deze kwestie zie: Eliane Gubin, 'Les courants féministes en Belgique', in: Kurgan-Van Hentenryk, *Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (XIXe-XXe siècles)*, 35-49.



Afb. 2 Foto van Emile Féron (1910) door Jacques Hersleven (© KIK-IRPA, Brussel). Féron was samen met Potvin één van de belangrijkste progressisten in Brussel.

roemde binnen – en buitenlandse onderwijshervormsters. Belangrijker voor de onderwijskwestie was echter de ‘Ligue de l’Enseignement’. Potvin was in de jaren 1860 en 1870 erg actief in de Brusselse onderwijsorganisatie. Net als in ‘Les Amis Philanthropes’ stelden Féron en Potvin zich op de voorgrond van de radicale antiklerikale fractie binnen de centrale raad van de Liga. De organisatie stelde een gelaïciseerd, gratis en verplicht onderwijs tot doel. De vereniging zag in de jaren 1870 ruimte tot directe interventie in het beleid. Aan het einde van interne vergaderingen werden voorstellen gemaakt en aan het parlement voorgedragen via leden die een parlamentszetel bekleedden. In 1872 keurde de centrale raad van de Liga een voorstel goed tot de oprichting van een eigen neutrale school. De bouw en realisatie van de school was mogelijk door de steun van ‘Les Amis Philanthropes’ en contacten met het liberale stadsbestuur.³⁸

De clerus was natuurlijk niet opgetogen met deze verstrengeling. In 1868 schreef de bisschop van Orléans zelfs een pamflet om de mensen te waarschuwen tegen ‘gevaarlijke maçonnieke organisaties, geïmporteerd uit België, zoals

³⁸ Roger Desmed, ‘L’école modèle et le musée scolaire’, in: *Histoire de la Ligue de l’Enseignement et de l’Éducation permanente 1864-1989* (Brussel 1990) 119-138.

organisaties die vrij onderwijs voor meisjes bepleiten'.³⁹ Niet toevallig werd de redactie van het officiële antwoord vanuit de Liga toevertrouwd aan Potvin, de man met de scherpste antiklerikale pen uit de geleerden van de algemene raad, en in pamfletvorm uitgegeven. De 'Ligue de l'Enseignement' kon pas echt druk uitoefenen met de aanstelling van lid van het eerste uur Pierre Van Humbeeck als minister van onderwijs in 1878, na de liberale kiesoverwinning.⁴⁰ In de lijn van het liberale programma, en hierin sterk aangemoedigd door pamfletschrijvers zoals Potvin, hervormde Van Humbeeck de wet op lager onderwijs, ondanks minder radicaal dan het programma van zijn achterban, en provoceerde zo een nieuwe fase in een ontluikende schooloorlog in de Belgische politiek.

Potvin zag voor de loge ook in het vredesvraagstuk een actieve politieke rol weggelegd. Hij was mede-opsteller van een oproep tot vrede vanuit 'Les Amis Philanthropes' gericht aan de Franse en Duitse loges, onder toewijding van Féron, naar aanleiding van het Frans-Duitse conflict. Dit initiatief stelde de discussie aangaande de maatschappelijke profane rol van de Belgische vrijmetselarij bijzonder scherp.⁴¹ Verder was de vrijmetselarij erg belangrijk in het scheppen van een klimaat ten gunste van de ontkerstening van de kerkhoven.⁴² Potvin liet zich binnen 'Les Amis Philanthropes' ook gelden in deze discussie. Er was namelijk geen eensgezindheid over hoe begraafplaatsen voor vrijdenkers juist moesten georganiseerd worden (een gemengde necropool of aparte begraafplaatsen?).

Publieke sfeer binnen de Brusselse vrijdenkersbeweging: Bijeenkomsten ter viering en ering

Progressistische vrijdenkers ontmoetten elkaar naast het treffen in vrijzinnige verenigingen en loges natuurlijk ook in een keur aan officiële en minder officiële bijeenkomsten. In deze paragraaf zal ik deze contacten en manifestaties wat verder uitkaderen om zo de 'publieke sfeer' van de Brusselse vrijdenkersbeweging verder te preciseren. Deze samenkomsten kunnen ingedeeld worden in drie grote groepen: een treffen ter viering, ter lering en ter herdenking.

Allereerst waren er de erebanketten ter huldiging van een persoon, de verjaardag van een blad en zo voort. Op erefeesten voor bladen zoals de *Revue Trimestrielle* of een bepaald persoon, zoals Potvin zelf, daagden al snel tientallen lieden op en werd er uitbundig getoast en gezongen. Generaties, een mix

39 *Lettre à M. Dupanloup par le Conseil Général de la Ligue de l'enseignement* (Brussel 1868).

40 Uyttebrouck, 'Les grandes étapes d'une histoire de cent vingt-cinq années', 20.

41 Nadine Lubelski-Bernard, 'Freemasonry and Peace in Europe', in: C. Chatfield en P. Van Den Dungen (red.), *Movements and Political Cultures* (Knoxville 1988) 81-94.

42 Roger Desmed, 'La question des cimetières et les franc-maçons bruxellois (1861-1871)', in: G. Cambier (red.), *Problèmes d'histoire du christianisme. Hommages à Jean Hadot* (Brussel 1980) 135-154. Katholieken en vrijzinnigen vochten in België een hevige strijd uit rondom sterven en begraven. Priesters weigerden vrijzinnige begrafenisstoeten de toegang tot gewijde kerkhoven en ongelovigen kwamen terecht in 'le trou aux chiens'.

van oudere 1830-protagonisten en jonge radicalen, ontmoetten er elkaar, uit zowel de artistieke, literaire, journalistieke als academische wereld, allen verenigd in een democratisch en vaak antikerikaal ideaal.⁴³ Op dergelijke feesten werden jonge beloftevolle schrijvers opgemerkt en voorgesteld aan oudere garden. De jeugdige De Coster bracht bijvoorbeeld op een *Revue Trimestrielle*-feest in 1866 een stuk naar voor van zijn nog niet uitgegeven nieuwe en al snel veelgezelen werk *Uylenspiegel*.⁴⁴

Wanneer het gaat over feestelijkheden met een literair engagement en een duidelijke democratische stempel zijn daar natuurlijk ook de banketten en hulden rond de Vlaamse Beweging. Potvin wou net als de eerste generatie ‘Vlaamse letterheren’ de cultus van de Vlaamse eigenheid en geschiedenis ten dienste stellen van en stimuleren ‘binnen’ het Belgische patriottisme.⁴⁵ Hij zette zich zijn hele leven in om de nationale identiteit van België uit te dragen met het Vlaamse cultuurwezen als inherent onderdeel daarin. Dit bracht hem in het vaarwater van de roemruchte Vlaamse volksschrijver Hendrik Conscience. Potvin werd door het Belgische establishment net als Conscience meermaals geloofd en bekroond voor zijn werk. Hij werd lid van ‘Vlamingen Vooruit’, een Vlaamsgezinde organisatie opgericht door boezemvriend Eugène van Bommel in Brussel. Deze organisatie huisde radicale progressisten die de Vlaamse beweging in een breder politiek- en sociaal kader plaatsten. De Vlaamse Beweging werd hier een duidelijk politieke radicale beweging. Potvin kwam er in contact met radicale Vlamingen zoals Michiel van der Voort⁴⁶ en Emile Moyson.⁴⁷

Er werd door ‘Vlamingen Vooruit’ beslist om op 25 april 1859 een banketfeest te organiseren ter ere van de Vlaamse beweging met als doel de banden aan te halen tussen de verschillende organisaties. Hiernaast was deze symbolische bijeenkomst ook bedoeld als een doelbewuste provocatie aan het adres van de regering onder Charles Rogier, die ervan beticht werd de Vlaamse zaak te willen afremmen.⁴⁸ Het succes van dit banket was voor vele letterheren het bewijs dat een samenwerking met de liberale progressisten onontbeerlijk was om een ware democratisch-liberale Vlaamse Beweging op touw te zetten.⁴⁹ Potvin was één van de voornaamste sprekers wier betoog met luid applaus werd onthaald.

43 Voor enkele concrete beschrijvingen van dergelijke banketten verwijzen we naar *L’Echo de Liège*, 22-5-1868, en *La Nation*, 29-3-1849.

44 *La Libre Critique*, 22-7-1894.

45 Zie voor de Vlaamse letterheren: Greet Draye, *Laboratoria van de natie. Literaire genootschappen in Vlaanderen 1830-1914* (Nijmegen 2009).

46 Michiel Van der Voort (1812-1867): publicist en kernfiguur in de Vlaamse literaire genootschappen. Medestichter van het Brusselse ‘Nederduitsch Tael-en Letterkundig Genootschap’, eerste Brusselse lid van ‘De Toekomst’ en stichter van ‘Vlaamsche Midden-Comiteit’ (1852). In deze laatste vereniging gaf Van der Voort reeds een liberale invulling van de Vlaamse kwestie.

47 Emile Moyson (1838-1868): Gentse flamingant, ontpopte zich al vroeg tot ‘eerste organisatorische intellectueel’ van de jonge Gentse arbeidersbeweging. De man verhuisde naar Brussel, werkte er bij de uitgeverij van Lacroix en schreef Nederlandstalige gedichten voor zijn Gentse arbeidersvrienden. Moyson manifesteerde zich als bemiddelaar tussen de Vlaamse beweging en de arbeidersbeweging, met lobbywerk in het liberale kamp.

48 Gubin, *Bruxelles au XIXe siècle*, 298.

49 Draye, *Laboratoria van de natie*, 223-227.

Nadat Lucien Jottrand⁵⁰ en Van Bommel al hadden gewezen op de noodzaak tot solidariteit tussen Vlamingen en Walen bracht de schrijver een emotioneel vertoog dat de Vlaamse kwestie volledig verbond met de sociale kwestie. Op het banket waren immers ook werklieden, vrouwen en kinderen aanwezig; een zeer symbolisch evenement. Kortom, 'Vlamingen Vooruit' was een publieke (tussen)ruimte waar de arbeidersbeweging, de liberale antiklerikale beweging en de flamingantische beweging elkaar kruisten en de verbondenheid van elkaars belangen inzagen. De organisatie werd zodoende een bijzonder prikkelend milieu voor onze schrijver.

Potvin stond ook in contact met Vlaamse 'taalminnaeren' en kernfiguren uit de Vlaamse literaire genootschappen zoals de Antwerpse volksdichter Jan Van Beers (1821-1888) en dichters/schrijvers een generatie van hem verwijderd zoals de Gentse dichter Theophiel Coopman (1852-1915) en Pol de Mont (1857-1931). Omwille van zijn oprechte engagement werd Potvin in de Vlaamsgezinde pers erg gewaardeerd. Hij werd net als Jottrand gezien als 'een waalschen vriend van Vlaanderen'. De pers huldigde in deze vooral zijn inspanningen voor de culturele opwaardering van de Vlaamse letteren. Onze schrijver liet bijvoorbeeld *L'art flamand* publiceren waarin hij verscheidene Vlaamse gedichten uit het Nederlands naar het Frans vertaalde.

Bijzonder belangrijk voor de Vlaamse Beweging was en is het eren van zijn helden uit heden en verleden. De toe-eigening van Conscience door de Vlaamse Beweging, de creatie van een mythisch figuur, begon bijvoorbeeld nog voordat de man het leven liet. In 1881 werd Conscience gehuldigd naar aanleiding van het verschijnen van zijn honderdste boek. Het feest in Brussel werd opgeluisterd door tweehonderd Belgische en buitenlandse verenigingen. Potvin was naar eigen zeggen 'tot tranens toe' geëmotioneerd door de aanblik van de verbroedering van zowel ambachtslui, burgerij, als kleine dorpelingen uit alle hoeken van Vlaanderen, allen naar Brussel afgezakt voor het eren van hun 'schrijver'.⁵¹ Daarenboven werd dit banket nauwlettend georganiseerd in samenwerking tussen katholieken en liberalen, weliswaar onder een tolerante liberale vlag met Buls als gastheer van Conscience.⁵²

Ten slotte moet ook gewezen worden op de maçonnieke banketten ter ere van bepaalde grootmeesters, het inhuldigen van monumenten, schenken van portretten etc. In 1871 vond bijvoorbeeld een groot banket plaats bij de inhuldiging van een nieuwe tempel voor 'Les Amis Philanthropes', waarbij ook buitenlandse ateliers vertegenwoordigd waren.⁵³ Ook het familieleven werd zo in zekere mate betrokken bij het logeuzen. Er werden uitstappen georganiseerd voor het hele gezin van de broeders. De maçons van 'Les Amis Philanthropes' hielden te Brussel op regelmatige basis een cultureel avondlijk onderonsje met

50 Lucien Jottrand (1804-1877): sociaal geëngageerd en Vlaamsgezind liberaal advocaat en politicus. De man werd lid van 'Vlamingen Vooruit' en gemeenteraadslid in St-Joost-ten-Noode.

51 Charles Potvin, 'Chronique littéraire', in: *Revue de Belgique*, XIII, 10 (1881), t. 39, 216-220.

52 Draye, *Laboratoria van de natie*, 300-301.

53 Lartigue, *Loge des Amis Philanthropes à Orient de Bruxelles*, 57.

muzikaal omkaderde literaire voordrachten, toegankelijk voor de echtgenotes van de broeders. Potvin was een warm voorstander van deze bijeenkomsten.

Inhuldigingen van nieuwe gebouwen en standbeelden steunden ook op uitingen van onderlinge solidariteit. Inderdaad, de publieke ruimte in de negentiende eeuw werd ook architecturaal het toneel van politieke strijd. Mede door stedelijke veranderingen in de negentiende eeuw werden standbeelden van ‘grote seculiere figuren’, realistisch-figuratief uitgebeeld, strategische pionnen in het urbane symmetrische landschap en een kunstzinnige uiting van een liberale humanistische denkstroming.⁵⁴ Zo was er de inhuldiging van het collectief gefinancierd standbeeld van Pierre-Théodore Verhaegen aan de ULB in de jaren 1860. Potvin schreef voor de gelegenheid een cantate die tijdens de inhuldiging naar voor werd gebracht door een professioneel operazanger. De katholieke pers reageerde verontwaardigd op deze ceremonie. Het feit dat men zaken zong zoals ‘het einde aan alle dogma’s’ werd gezien als een programma-uiting van radicaal atheïsme.⁵⁵ Er kwam een kleine rel waarbij Potvin zich genoodzaakt zag mee te delen dat de universiteit geen weet had van zijn cantate. Liberale kranten werden gedwongen stellingnames in deze zaak in te nemen.

Een tweede voorbeeld was de inhuldiging van het beeld van Jacob Van Artevelde (1290-1345) op de vrijdagmarkt in Gent in 1863, onder het toezien oog van een potpourri van denkers, wetenschappers en schrijvers vanuit verscheidene politieke hoeken. Jacob Van Artevelde was vanuit zowel militair, nationalistisch als seculier oogpunt een aan de verbeelding sprekend figuur. De interesse voor Artevelde nam in de negentiende eeuw dan ook een hoge vlucht. Na de Belgische revolutie werd hij in Vlaamsgezinde kringen gezien als de verdediger van de Vlaamse stedelingen tegen een aristocratisch Fransgezind heerser. Tijdens een erehulde aan Conscience in Antwerpen in 1851 ontving de literator onder luid applaus een trofee met op de achtergrond een roodgekleurde vlag met daarop de naam van Artevelde.⁵⁶ Daarnaast was Artevelde voor velen ook een liberaal voorvechter. Potvin wijdde een toneelstuk aan de man (en werd hiervoor bekroond door de overheid). Conscience schreef een roman over de wijze man van Gent.

Naast Artevelde verloor ook de historische figuur Marnix van Sint-Aldegonde (1540-1598) in de liberale strijd in de negentiende eeuw zijn politieke onschuld. Bij een standbeeld van deze laatste in Brussel vond in 1899 een hulde plaats georganiseerd door de ‘Libre Pensée’, naar aanleiding van de 300^e verjaardag van zijn dood. In de uitnodiging werd benadrukt dat deze manifestatie geen politieke connotatie had. Niettemin werd de grote menigte die op de been werd gebracht voor de ceremonie door de autoriteiten niet toegelaten het plein te betreden. Liberalen en socialisten legden een krans neer ter ere van deze herontdekte patriot. Geïnspireerd door de figuur van Aldegonde werden ver-

54 Maurice Agulhon, ‘La “statuomanie” et l’histoire’, in: idem, *Histoire Vagabonde 1. Ethnologie et politique dans la France Contemporaine* (Parijs 1998) 138.

55 *Le Bien Public*, 24-11-1865.

56 *La Nation*, 22-8-1851.

schillende strijdvarende redevoeringen afgestoken met klare oorlogstaal aan het adres van de Kerk.⁵⁷ Potvin greep in zijn historisch oeuvre dan ook meermaals terug naar Artevelde en Marnix.⁵⁸ Potvin organiseerde in 1894 ook mee de ceremonie voor de inhuldiging van het monument van Charles de Coster en zijn personage Uylenspiegel aan de vijvers van Elsene. Gezien er Vlaamse liederen werden gezongen door enkele kinderen en er een vlag van 'les Soirées Populaires et Rationalistes' van de 'Libre Pensée' wapperde, zat ook aan deze inhuldiging een politieke connotatie.⁵⁹

Bijeenkomsten ter lering

Onder de bijeenkomsten ter lering vielen de publieke voordrachten in het stadhuis die het liberale bestuur van Brussel had ingesteld. Potvin werd aangesteld om een heterogene menigte te onderhouden over de geschiedenis van de Belgische letteren. De Franse banneling Désiré Bancel⁶⁰ kreeg de eer voordrachten over de Franse literaire geschiedenis te geven. Naast dit alles waren er nog voordrachten binnen de (vrijzinnige) literaire kringen en lokale organisaties in het land, zoals de 'Cercle Artistique et Littéraire de Bruxelles'. De grens tussen politiek en literatuur werd bij deze voordrachten erg troebel. Naast deze plechtige voordrachten waren er ook de 'soirées populaires', specifiek gericht op het werkvolk, zoals de 'Cercle des Soirées Populaires Rationalistes', opgericht onder de hoede van de 'Libre Pensée'. Hier lag de nadruk op het verenigen van arbeiders in een aangename en educatieve sfeer om zo de burgerlijke vrijdenkersboodschap te verspreiden. Binnen de vrijdenkersorganisaties zelf werden natuurlijk ook heel wat spreekbeurten georganiseerd voor de leden door binnen- en buitenlandse gastsprekers. In het hoofdkwartier van de 'Libre Pensée' werden bijvoorbeeld krachtige antiklerikale voordrachten gegeven door ondermeer Féron en Buls.⁶¹ De Antwerpse evenknie van de 'Libre Pensée' ('De Vrije Gedachte') kreeg onder meer Eduard Douwes Dekker (1820-1887), de Nederlandse schrijver (beter gekend onder het pseudoniem Multatuli), en Karl Vogt (1817-1895), de Duitse materialistische wetenschapper, over de vloer.

Verder kwam de politiek-literaire elite bijeen in de literaire salons, een fenomeen dat al terugging tot de zeventiende eeuw. Hier kwamen politieke en literaire frontfiguren samen in het huis van een befaamd mecenas. Eén van de

57 *Rapport sur les travaux et la situation de la Libre Pensée pendant les années 1899 et 1900* (Brussel 1900) 30-39.

58 Zie: Charles Potvin, *Le Génie de la paix en Belgique. Écrivains, diplomates, utopistes, professeurs et pamphlétaires* (Brussel 1871).

59 Trousson, *Charles de Coster*, 214-215; Charles Potvin, 'Le monument de Ch. De Coster', in: *Revue de Belgique*, xxvi, 8 (1894), 2e série, t. 11, 375-383.

60 Désiré Bancel (1822-1871): volksvertegenwoordiger die na Napoleons staatsgreep in Brussel terecht kwam. Hij onderhield hier een innige vriendschap met Edgar Quinet en werd gevraagd voor een collegereeks aan de ULB.

61 *Rapport sur les travaux et la situation de la Libre Pensée pendant l'année 1871 par E. Féron* (Brussel 1872).

grootse liberale bourgeoisiesalons was ten huize de redacteur van het liberale blad *L'Indépendance belge*, Léon Bérardi,⁶² bevriend met Potvin.⁶³ Ten huize het echtpaar Bérardi kwam heel de literaire top uit Frankrijk over de vloer, samen met lieden zoals Louis Blanc en Jules Simon. In St-Joost-ten-Node was er het salon van Caroline Gravière.⁶⁴ Schrijvers en kunstenaars kwamen onder de vleugel van deze progressieve dame samen. Potvin was hier een graag geziene gast. Hij nam trouwens Charles de Coster in zijn kielzog mee en stelde hem voor aan Gravière en co. Potvin nam het initiatief van het literaire salon over van Gravière na haar dood.⁶⁵ Onze schrijver kreeg elke woensdag een belangrijk deel van de Brusselse progressieve en literaire elite over de vloer. Salons die onder hoede van een feministe (of feministisch koppel) georganiseerd werden naar Parijs model en zodoende een brede progressieve stroming aantrokken (in zowel de literaire als politieke wereld) waren geen uitzondering. Binnen microsamenlevingen in de openbare ruimte, in 'tussenruimtes', konden vrouwen zich dus manifesteren ondanks de traditionele rolverdeling en dominante gendermoraal bij Potvins generatie. Men moet wel opmerken dat deze *femmes du monde* vaak enkel schitterden binnen de vier muren van hun salon en het zelf noodzakelijk achtten hun familiale taken te blijven uitoefenen.

Rouwvertoningen

Ten slotte werd het bewijzen van de laatste eer aan een vrijzinnig radicaal een doelgerichte sociabilisatie in de publieke sfeer voor de Brusselse vriendenkers. De stervende verlichte geest die alle kerkelijke bekeringsijver op het laatste uur naast zich neer legde en zich liet begraven zonder enige katholieke erediensdienst of priesterlijke tussenkomst kreeg de kans tot een ultieme verzetsdaad. Wanneer de familie van een vrijzinnige overledene niet de overtuiging van hun heengegaan familielid deelde, ontstond wel eens de nodige strijd om de man of vrouw alsnog katholiek te laten begraven, zeker wanneer niets hierover in de wilsbeschikking was aangegeven. In de negentiende eeuw werd sterven in de antiklerikale strijd dus een welgerichte 'publieke daad'. Het bekendste voorbeeld was de omstreden burgerlijke begrafenis van Pierre-Théodore Verhaegen in 1862. Honderden vrijmetselaars, socialistische vriendenkers en andere antiklerikalen volgden de stoffelijke resten door de straten van de hoofdstad.⁶⁶

62 Léon Bérardi (1817-1897): advocaat van opleiding, afkomstig uit Marseilles. Na een omweg in het theater werd hij sinds 1846 redacteur van *L'Indépendance belge* en kocht het 10 jaar later volledig op. *L'Indépendance belge* had een omvangrijk leespubliek en belangrijke internationale contacten (met 50 buitenlandse medewerkers).

63 Van den Dungen, *Milieux de presse et journalistes en Belgique*, 61.

64 Potvin steunde deze mysterieuze dame (1821-1878) door haar werk in de *Revue de Belgique* te publiceren. Ze schreef onder een pseudoniem. Haar echte naam was Estelle Crevecoeur, ze was de echtgenote van Charles Ruelens, hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek. Deze dame nam in haar romans, behorend tot het Belgische realisme, militant feministische en antiklerikale standpunten in.

65 *Caroline Gravière. Une parisienne à Bruxelles. Préface par Marionne Michaux* (Stavelot 1998) 13.

66 Voor meer info over de dood en herdenking van Verhaegen zie: Jeffrey Tyssens en Marie-Pierre

Burgerlijke begrafenissen werden natuurlijk door de katholieke pers openlijk in een negatief daglicht gezet, als ware het louter revolutionaire maçonnieke bijeenkomsten. Tijdens deze bijeenkomsten werden de breuklijnen die door de Belgische samenleving heen liepen bijzonder tastbaar. Dit was al het geval bij de eerste burgerlijke begrafenis in het land, die van Adolphe-Barthélémy Dufranne in 1858. Deze jonge radicaal was lid van de mutualistische vrijdenkersorganisatie 'Les Solidaires' en werd op 25-jarige leeftijd geveld door tbc. Hij weigerde de laatste sacramenten. Op zijn begrafenis in Gent, georganiseerd door 'Les Solidaires', kwam meer dan zevenhonderd man opdagen. Potvin en Emile Moyson liepen als intieme vrienden van de overledene mee in de lijkstoet met andere Vlaamsgezinde lieden zoals Alfons Willems⁶⁷ en Jean-Baptiste Langlois.⁶⁸ Moyson en Potvin gaven na een redelijk gematigde start vlammeende betogen waarbij ze de dood van Dufranne weten aan zijn leven in armoede.⁶⁹ Eenzelfde martelaarsretoriek kenmerkte de burgerlijke begrafenis van Langlois, ook veel te vroeg gestorven.⁷⁰ Het feit dat de Universiteit Gent, een rijksuniversiteit, duidelijk vertegenwoordigd was op de begrafenis van Dufranne was voor enkele katholieke bladen een brug te ver. Vooral *Le Bien Public* reageerde ontzettend scherp op dit Vlaamsgezind vrijzinnig vertoon in zijn thuisstad. Samen met Langlois en Willems diende Potvin de Gentse katholieken hierop van antwoord.⁷¹ De hele commotie en redevoeringen rond de begrafenis van Dufranne tonen goed aan hoe Vlaamsgezindheid, opkomend socialisme en radicaal liberalisme werden verenigd in de persoon van Potvin, waarbij de schrijver een brugfiguur werd voor de verschillende democratische strekkingen.

Burgerlijke begrafenissen werden door de oprichting van de burgerlijke 'Libre Pensée' in 1863 niet beperkt tot de uitvaart van figuren uit de arbeidersbeweging. De 'Libre Pensée' organiseerde in de jaren 1870 per jaar een dertigtal begrafenissen in het arrondissement Brussel, waaronder vaak ook voor de vrouwen van de vrijdenkers. Enkele prominente revolutionairen van de Belgische revolutie zoals Gendebien en Tielemans lieten zich ook burgerlijk begraven, tot afschuw van de katholieke pers. Na een analyse van meerdere burgerlijke begrafenissen vallen enkele zaken op. Het was de gewoonte dat er verscheidene discoursen in het dodenhuis werden geproclameerd door verscheidene vertegenwoordigers van organisaties waar de overledene lid van was. De vier

Verhaegen, 'De dood van Pierre-Théodore Verhaegen', in: *Pierre-Théodore Verhaegen* (Brussel 1996) 151-169.

67 Alfons Willems (1839-1909): doctor in de wijsbegeerte en de letteren. Hield zich in Brussel bezig met de Vlaamse letterkunde en schreef ondermeer voor de *Revue Trimestrielle*. Hij verzorgde een nieuwe Nederlandse uitgave van het werk van Marnix.

68 Jean-Baptiste Langlois (1835-1860): Antwerps liberaal, verhuisde in 1855 naar Brussel en zou zich hier direct integreren in de Vlaamsgezinde kringen, voornamelijk met Eugène van Bemmel. Zijn voor-dracht 'Le mouvement flamand au point de vue politique' brak een lans voor 'Vlamingen Vooruit'. Hij werd één van eerste echte sociaal geëngageerde flaminganten.

69 *Le National*, 8-12-1858.

70 *Le Bien-être social*, 6-5-1860.

71 *Le National*, 21-12-1858.

hoeken van het lijkkleed werden dan ook vaak door figuren vastgehouden die een zekere symbolische functie hadden in het herdenken van de persoon. Op de begrafenis van Jules Tarlier (zie hoger) in 1870 namen op de drempel van het dodenhuis een professor in naam van de ULB, Charles Buls in naam van de 'Ligue de l'Enseignement', Edmond Picard in naam van de universiteitskring 'Union des anciens Étudiants', een logebroeder in naam van 'Les Amis Philanthropes' en uiteindelijk de president van de 'Libre Pensée' N. Goffin in naam van de vrijdenkersorganisatie het woord.⁷² Het theatraal opeenvolgen van percepties die men had van de man (als burger, als professor, als schrijver, als vrijmetselaar, als vrijdenker) en de tastbare solidariteit tussen de verscheidene groepen op zo een begrafenis gaf een herkenbaar gezicht aan de progressistische beweging in het Brusselse.

Naast dergelijk symbolische gevoeligheid werden sommige begrafenissen vooral gekenmerkt door uitzonderlijke bombast, zeker in politiek-literaire kringen. De begrafenis van Potvins goede vriend en schilder Antoine Wiertz was een ongekende massabijeenkomst, waar zowel de artistieke elite als politieke elite massaal op aanwezig was. De kist was bedekt met een wade van de 'Libre Pensée'. De lijkwade werd symbolisch vastgehouden aan de vier hoeken door Potvin, Désiré Vervoort,⁷³ de schilder Louis Gallait en beeldhouwer Eugène Simonis: een mooi beeld van de artistiek-politieke verbondenheid onder de liberaal democratische vlag in het Brusselse.⁷⁴ De grootste praalbegrafenis die Potvin meemaakte was waarschijnlijk die van zijn literaire held en voorbeeld Victor Hugo in 1885 in het centrum van Parijs. Georges Rodenbach stelde aan onze schrijver voor om samen met Lemonnier naar de uitvaart te gaan van 'Hugo-le-papa'.⁷⁵

Ook begrafenissen van politieke vluchtelingen die in Brussel in ballingschap stierven konden op korte tijd heel wat buiten- en binnenlandse democraten mobiliseren. Op de begrafenis van de Duitse revolutionair Franz Raveau⁷⁶ te Laken betuigden twintig (speciaal afgereisde) geestesgenoten uit zijn geboortestad, het merendeel van de Duitsers wonende in Brussel en Antwerpen, 'presque toute l'émigration française' en enkele Polen hun deelneming. Volgens Potvin waren ook vele Belgische democraten aanwezig. Ook hier gold dat de aanwezigheid op dergelijke rouwplechtigheid een intrinsiek engagement met zich mee droeg. Potvin toonde via zijn aanwezigheid op deze begrafenis zijn steun voor zowel het denken van Raveau als voor de reputatie van Brussel

72 *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1869-1870, 30-39.

73 Désiré Vervoort (1810-1886): internationaal vermaard advocaat, links liberaal politicus en volksvertegenwoordiger voor Antwerpen.

74 *Archives de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique, Donation Charles Potvin-Antoine Wiertz*, n° 15442, *Opinion des journaux (1848-1865): articles nécrologiques*.

75 Annie Bodson-Thomas, *L'esthétique de Georges Rodenbach* (Luik 1942) 175.

76 Franz Raveau (1810-1851): Duitse revolutionair die aan het hoofd stond van de liberaal-democratische maartrevolutie in 1848. Hij werd verkozen tot het 'Frankfurter Parlement'. Hij nam actief mee aan de revolutie in het hertogdom Baden en had de leiding over revolutionaire troepen. Na de nederlaag in 1849 werd hij ter dood veroordeeld wegens hoogverraad (voor Potvin vervulde hij gewoon zijn democratische plicht) en kwam via een omweg in Frankrijk in Brussel terecht.

als liberaal toevluchtsoord. De aanwezigheid van Duitse burgers kon volgens Potvin dan ook opgevat worden als een welgemeend protest-statement aan het adres van de Pruisische koning. Ook hier waren de dragers van de lijkwade (en kist) niet toevallig uitgekozen: vier nationaliteiten werden in vier personen vertegenwoordigd. In de voordrachten werd de nadruk gelegd op de broederlijkheid tussen democraten van verscheidene nationaliteiten op Brusselse bodem.⁷⁷

De begrafenis van Potvin in 1902 was wars van alle bombast maar niettemin erg symbolisch. Goblet d'Alviella,⁷⁸ Edmond Picard, Hector Denis, Emile Féron en Camille Lemonnier liepen achter het lichaam, een mooi voorbeeld van Potvins beoogde levenstraject: d'Alviella als coryfee van de maçonnieke en liberale kringen te Brussel, Denis als de protagonist in de socialistische beweging te Brussel, Féron als boegbeeld van de radicale antiklerikale strekking en Lemonnier als vertegenwoordiger van de literaire scène liepen broederlijk naast elkaar, ter herdenking van hun vriend, inspiratiebron en mecenas.⁷⁹

Conclusie

Vele radicale liberalen waren enorm gefrustreerd in de partijpolitieke starheid ten aanzien van het uitvoeren van het programma van het liberaal congres in 1846. Tegenover dit gewraakte 'ministeriële liberalisme' en de macht van de kerk werd een progressistische liberale politieke cultuur in de hoofdstad hoog gehouden. Deze politieke cultuur werd gedragen door welbepaalde opinieleiders en organisaties/groepsverbanden. Aan de hand van het milieu van Charles Potvin, één van de belangrijke huisideologen van deze progressistische beweging in Brussel, werden deze netwerken van formele en informele organisatievormen uitgelicht. Dit liberale milieu was bijzonder gefragmenteerd, met diverse redactielokalen, associatieve verbanden en salons. Plaatselijke interacties tussen progressistische liberalen en de arbeidersbeweging of de Vlaamse beweging, via culturele kringen, loges en vrijdenkersbewegingen, bieden een microscopische blik op het geheel aan strekkingen en variëteiten die onder het negentiende-eeuwse liberalisme schuil gingen. De dragers van de progressistische liberale cultuur in het Brusselse waren allen op één of andere manier verbonden met de ULB en de loge 'Les Amis Philanthropes'. De redactieraden van de bladen *La Nation*, *Revue Trimestrielle* en *Revue de Belgique* waren voor Potvin de grote journalistieke vrijplaatsen voor discussie en literair engagement. De vrijdenkersorganisaties 'Libre Pensée' en 'Ligue de l'Enseignement'

⁷⁷ *La Nation*, 17-9-1851.

⁷⁸ Eugène Goblet d'Alviella (1846-1925): hoogleraar aan de ULB. De man werd hier uiteindelijk rector (1896-1898). Naast zijn academische en politieke mandaten (provincieraadslid, senator, Kamerlid, minister) was hij vooral een voornaam vrijmetselaar. Hij werd ingewijd in 'Les Amis Philanthropes' in 1870 en werd er voorzittend meester in 1879-1991 en 1892-1894. In 1884-1886 werd hij Grootmeester van het Grootoosten.

⁷⁹ *Archives et musée de la littérature (Koninklijke Bibliotheek van België), Lettres belges*, M.L. 2241/2, Articles nécrologiques.

groepeerden de progressieve middenklasse onder het vaandel van secularisering en schoolpolitiek engagement.

De dragers van de progressistische liberale politieke cultuur kwamen in het Brusselse niet enkel bijeen binnen vrijzinnige organisaties en loges. De vele hulden, feestelijkheden en erebanketten waren een frequent broederlijk treffen. Banketten rond literair-politieke figuren zoals Potvin, Van Bommel en Conscience trokken erg veel volk. Ook de inhuldigingen van standbeelden van recent gestorven helden zoals Verhaegen of ‘patriotten uit een ver verleden’ zoals Marnix van St-Aldegonde hadden een symbolische mobilisatiekracht voor een hele achterban. Naast deze ‘festieve politieke cultuur’ was er ook een educatieve cultuur die vorm kreeg in een netwerk van openbare voordrachten, vaak voor een beperkt publiek. Politieke en literaire elites troffen elkaar ook in de Brusselse (literaire) salons, niet zelden onder de hoede van een vrouw. De radicale kringen waren ook drager van een eigen ‘funeraire cultuur’. Burgerlijke begrafenisserijen werden zeer symbolisch geladen opkomsten. Of het nu ging om jong gestorven Vlaamsgezinde vrijzinnigen of antiklerikale tenoren, burgerlijke begrafenisserijen waren steeds een duidelijke uiting van verzet met de nodige symboliek (in bv. de keuze van de dragers van de lijkwade en de verschillende sprekers die elk een aspect van de overledene uitlichtten).

Met de overgang naar de twintigste eeuw stierf de herinnering aan Potvins generatie, wegbereiders voor een toenadering tussen socialisme en liberalisme, een stille dood.

Christoph De Spiegeleer, Arbeidstraat 6, 9300 Aalst (België), christophdesp@msn.com